

Toranda
Eline

199868

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi - Sayı: 4

PROF. DR. HAYDAR KAZGAN'A ARMAĞAN:

İKTİSADÎ PANORAMASI

Editörler:
ERTUĞRUL TOKDEMİR
ÖNER GÜNÇAVDI
SAİME SUNA KAYAM

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Em. No:	199868
Tas. No:	330.956 HA-1.K.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA
2011

Prof. Dr. Haydar Kazgan'a armağan : Yakın tarihimizin iktisadî panoraması / editörler Ertuğrul Tokdemir, Öner Günçavdı, Saime Suna Kaya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2011.
xv, 293 s. : hrt., tablo, grafik ; 24 cm. — (AKD TYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 4).

ISBN 978 - 975 - 16 - 2343 - 0

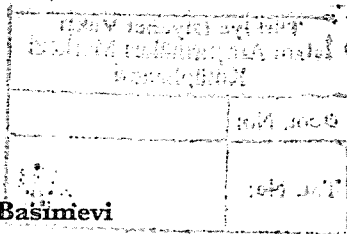
I. Kazgan, Haydar, 1921 - 2009 _ Armağan kitaplar. I. E.a.
II. E.a. : Yakın tarihimizin iktisadî panoraması. III. Tokdemir, Ertuğrul.
IV. Günçavdı, Öner. V. Kaya, Saime Suna. VI. Dizi.

332.0956

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu'nun 07.07.2010 tarih ve 614/34 sayılı kararı gereği 2.000 adet basılmıştır.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2343 - 0

Raportör: Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ

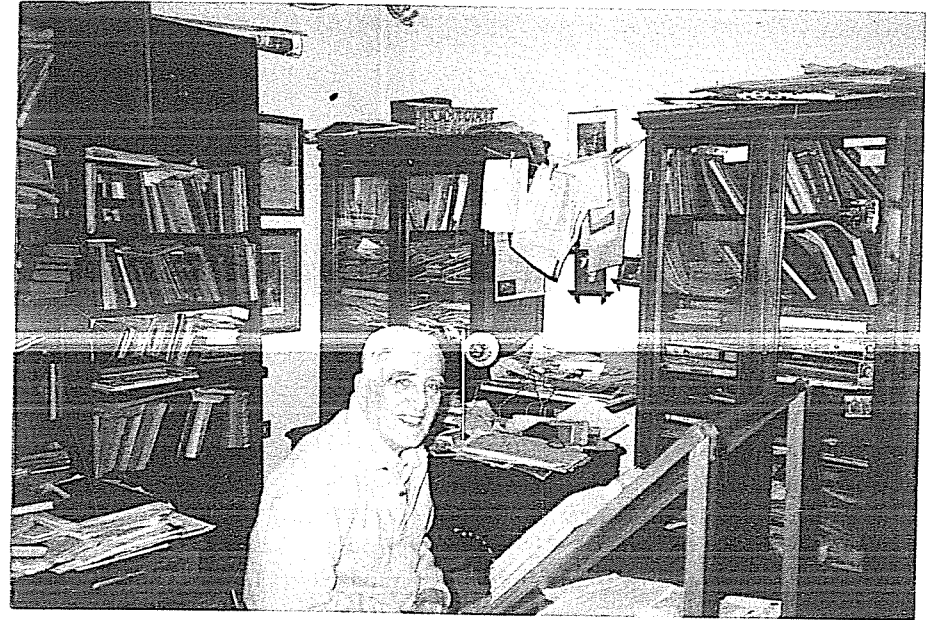

Türk Tarih Kurumu Basım Evi

Akhun Caddesi No: 1

Sincan Organize Sanayi Bölgesi / ANKARA

Tel: (0312) 267 16 11

PROF. DR. HAYDAR KAZGAN
1921-2009

İÇİNDEKİLER

YAZARLAR	XIII
ÖNSÖZ	XV

I. BÖLÜM

BİR BİLİM İNSANI PORTRESİ: PROF. DR. HAYDAR KAZGAN

PROF. DR. HAYDAR KAZGAN, <i>Çocukluk ve Gençlik Yıllarım</i>	3
1. Ailem	3
2. İtalyan Ana ve İlk Okuluna gidişim	4
3. Eski Moda'da Çocukluk	4
4. İtalyan Lisesi	4
5. Gazi Terbiye'ye Gidişim	5
6. Savaş, Askerlik ve Yokluklar	6
7. İktisat Fakültesi	6
8. Chicago'da İktisada Bakışımız Değişti	7
GÜLTEN KAZGAN, <i>Prof. Dr. Haydar Kazgan ve Osmanlı Finans Tarihi</i>	9
ERTUĞRUL TOKDEMİR, <i>Aykırı Bakışlar: Prof. Dr. Haydar Kazgan</i>	15
ERTUĞRUL TOKDEMİR, <i>Prof. Dr. Haydar Kazgan'ın Eserleri Üzerine İki Değerlendirme</i>	29
I. <i>Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme "Osmanlı Sanayi Monografi ve Yorumlar" ..</i>	29
II. <i>XIX. Yüzyıl Osmanlı Para, Banka ve Finans Tarihine Bakış Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali</i>	33
<i>Prof. Dr. Haydar Kazgan'ın İktisat Tarihi Konulu Kitap ve Makaleleri Bibliyografyası</i>	37

II. BÖLÜM ÇÖZÜLÜŞ VE UYUM SÜRECİNDE TEHDİTLER VE TEPKİLER

ERTUĞRUL TOKDEMİR, *Çözülüş ve Uyum Sürecinde Tehditler ve Tepkiler* 51

1. Tarihsel ve İktisadi Veriler 55
2. Siyaset ve Ordu 56
3. Atalet ve Değişim 58
4. Kırılma ve Yeniden Yapılanma 64

III. BÖLÜM ATALET VE DEĞİŞİM

HAYDAR KAZGAN, *Gedikler* 71

1. Giriş: Osmanlı Lonca Sisteminin 18. Yüzyıldaki Durumu 71
2. Muhtelif Gedik Organizasyonları 75
3. Gediklerin, Gedik Taşınmaz Sahipleri ve Vakıf Taşınmazları ile İlişkileri 76
4. Gediklere Karşı Yasal Hükümler: 8 Zilhicce 1277/1861 Nizamnamesi 80
5. Gedikler ve Yeni Ekonomik Düzen 81
6. Osmanlı Parasal Uygulamaları ve Gedikler 87
7. Bitirirken 89

FİLİZ DİĞİROĞLU, *Samsun Duhan Çarşısı'ndan Merkez Tütün Borsası'na* 95

1. Giriş 95
2. Duhan Çarşısı İnşa Ediliyor 98
3. Tütün Çarşısı'nda Bir Şirket: REJİ 99
4. Bölge Tütün Piyasasında Çarşının Yeri 100
5. Çarşıdaki işlemler 102
6. Çarşı Güvenliği 105
7. Çarşının Yerel Ekonomiye Katkıları 107
8. Samsun Tütün Tüccarları 109

SAİME SUNA KAYAM - ERTUĞRUL TOKDEMİR, *Savaşın Zayıf Halkası: Osmanlı Kara Ulaşımı 1853-1918* 113

1. Giriş 113
2. Geleneksel Kara Ulaştırma Sistemi 114

3. Tanzimat Sonrası Karayolları 119
4. Ulaştırma Araçları ve Verimlilik 124
5. Kaynak Yetersizliği 127
6. Savaş Hizmeti Üretiminde Yolların Rolü: İktisadi Yaklaşım 130
7. Sonuç 136

ERTUĞRUL TOKDEMİR - ÖNER GÜNÇAVDI, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dış Denkleşme ve Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri (1844-1913)* 139

1. Giriş 139
2. Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri ve Yöntem Sorunu 142
3. Altın Para Sistemi İçinde Dış Denkleşme Mekanizması 144
4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Durum 145
 - 4.1. Analizler ve Veriler: Bulguların Tutarlılığı Sorunu 149
 - 4.2. Yeni Bir Yaklaşım Gereği 153
5. Olgular ve Kısa Vadeli Sermaye Gerçeği 155
6. Sonuç 158

ALİ BİRİNCİ, *İktisat Tarihi Araştırmalarının Bir Kaynağı Olarak Hâtrrat Türünden Eserler: M. Şerif Korkut'un Hâtrratında Burdur'un İçtimai ve İktisadi Manzarası* 163

IV. BÖLÜM KIRILMA VE YENİDEN YAPILANMA

MURAT KORALTÜRK, *Ekonominin "Türkleştirilmesi" Girişimleri, Osmanlı Bankası Örneği ve Basının Rolü* 185

1. Giriş 185
2. Basında Osmanlı Bankası Aleyhtarlığı 187
3. Bankanın Karşı Girişimleri 195
4. Siyasal Rejim Değişikliği ve İsim Tartışması 200
5. Türkçe Yazışma Zorunluluğu 202
6. Türk Personel Çalıştırma Zorunluluğu 205

HERBERT R. REGİNOGIN, *1930'lardaki Müdahaleci veya Güdümlü Piyasa Ekonomisi ve Risk Altındaki Demokrasi Tartışmasına Yeniden Bakış (Çev. Fatma Nur Karaman)*.. 219

1. Giriş 219
2. Kapitalist Felsefenin Yeniden Şekillendirilmesi ve Ulusal Kapitalizmin Yükselişi 219
3. İngiltere'de Serbest Piyasa Ekonomisinin Çöküşü 221
4. Kartel Yönetimini Benimseyen Ekonomik Tavizler 223
5. Sonuç 226

MEHMET ERÇEK - BEHLÜL ÜSDİKEN, <i>İşletme İktisadî: Türkiye’de Bir Akademik Disiplinin Oluşumu, Gelişimi ve Sönüşü</i>	229
--	-----

1. Giriş	229
2. İşletme İktisadî Gelmeden Önce	231
3. İşletme İktisadının Türkiye’ye Gelişi ve Yayılışı	233
4. İşletme İktisadıyla Türkiye’ye Neler Geldi? İşletme İktisadının Mahiyeti, Temel Tartışma Konuları ve Yöntemi	236
4.1. İktisadın Bir Şubesi Olarak İşletme İktisadî	236
4.2. İktisadî Bir Bütün Olarak İşletme	240
4.2.1. İşletmenin Bünyesi: Kapital ve Organizasyon	241
4.2.2. İşletmenin Faaliyetleri: Fonksiyonlar ve Hesap İşleri	243
4.2.3. İşletme İktisadında Meselelere Temel Yaklaşım: İktisadîlik	245
4.3. İşletme İktisadında Yöntem ve Geçerlilik İddiaları	246
5. İşletme İktisadının Türkiye’deki Seyri	249
5.1. İşletme İktisadının Türkiye’de Kendine Yer Edinmesi	250
5.2. İşletme İktisadî ve Türkiye’nin Meseleleri	253
6. Sönüş ve İzler	257

KEREM COŞKUNER, <i>Savaş Ekonomisi ve Piyasa Yönetimi II. Dünya Savaşı’nda İhtikâr ve İaşe Sorununa Karşı Çözümler</i>	261
--	-----

1. Giriş	261
2. II. Dünya Savaşı’nda Türkiye Ekonomisi: Yokluk ve Yoksulluk	263
3. İhtikâr ve İaşe Buhranına Karşı Alınan Tedbirler: Tüketime Daraltılması ve İkame Ürünler	267
3.1. Tek Tıp Ekmek Üretimi	268
3.2. Halk Tipi Sadeyağ Üretimi	270
3.3. Et İhtikârına Karşı Balık Tüketime Özendirilmesi	271
3.4. Lokanta Vitrinlerinde Yemek Teşhirinin Yasaklanması	277
3.5. Lüks Mağazalar – Bonmarşeler Meselesi	278
3.6. Ucuz Giyim Eşyası	280
4. Sonuç.....	284

MURAT KORALTÜRK, “Yapılacak Daha Çok İş Var”: Türkiye’de Finans Tarihi Araştırmalarının Öncüsü Prof. Dr. Haydar Kazgan ile Söyleşi	287
--	-----

1. Galata Bankerlerinin Doğuşu	287
2. Geri Kalmışlık Sorunsalı, 1960’larda İTÜ ve Tarih Merakım	289
3. Daha Neler Yapmak İstiyorum?	291
4. Azınlıklar, Selanik ve Atatürk	293

YAZARLAR

ALİ BİRİNCİ (Türk Tarih Kurumu).....	163
KEREM COŞKUNER (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)	261
FİLİZ DIĞIROĞLU (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)	95
MEHMET ERÇEK (İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi)	229
ÖNER GÜNÇAVDI (İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi)	139
SAİME SUNA KAYAM (İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi)	113
HAYDAR KAZGAN (İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi)	3 ve 71
GÜLTEN KAZGAN (Bilgi Üniversitesi)	9
MURAT KORALTÜRK (Marmara Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi)	185 ve 287
HERBERT R. REGİNOĞIN (Lefke Avrupa Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi)	219
ERTUĞRUL TOKDEMİR (İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi) ..	15, 29, 51, 139
BEHLÜL ÜSDİKEN (Sabancı Üniversitesi Yönetim Bilimleri Fakültesi)	229

Serbestî-i say ü amel bugünkü insan fazlalığının arttırmaya sebep olacaktır. Halbuki bugün herkes hamallığa giremez. Fakat gedik lağvedildiği takdirde herkes hamal olabileceği için bugün kadrosu 6000 olan hamallar yarın 10.000'e çıkabilir. Buna karşı tedbir almak lazımdır.

Bir kere kanunen gedik mülga olunca böyle 10.000 hamalı başlatmak mecburiyetinde olanlar tabiatı ile birbirlerine bir tesanüt vücuda getirecekler ve yine resmen tanınmamakla beraber gedik usulünün bütün şartlarını tatbika çalışacaklardır. Bu sebeple Gediklerin lağvından gelebilen istifade hâsıl olmayacaktır. Bu şekilde gedikleri asrî bir şekilde ıslah etmek, bugünkü teşkilatı, Orta Çağ'a ait şekilden kurtarmak lazımdır. Bu da hükümet veya belediye murakabesi ile mümkündür. Bugün kâsedar, hamal reisleri ve saire tarafından idare edilmekte olan bu hamallar bazı tahmil ameliyesi hakiki işbaşlarına muhtaçtır. Bu işbaşları menafî-i umumiye gayesini tamamen nazar-ı dikkate alan ve temin edebilecek şekilde muntazam bir müessesenin memurları olmalıdır.

Hamal reisi ve İstanbul'daki hamallık meselesi çok vâkıfane şekilde ıslah edilmek lazım gelir. Bunun için de bu adamların hükümet veya belediye ameliyesi şeklinde çalıştırılmaları kâbidir.

Hülasa ilk iş kâsedar ve hamal başlarının yerine hükümet memuru ikame etmek ve İstanbul'un heyet-i umumiyesine şâmil ticarî tahmil işlerini görecek ve menafî-i umumiye her şeyin üstünde tanıyacak şayan-ı itibar ve itimat bir müessese meydana getirmek lazımdır.

SAMSUN DUHAN ÇARŞISI'NDAN MERKEZ TÜTÜN BORSASI'NA

FİLİZ DİĞİROĞLU

1. Giriş

Antik çağlardan beri iktisadi faaliyetlerle uğraşan insanoğlu, tarihin her döneminde ticari faaliyetin belirli bir "mal" etrafında geliştiği yapılanmalar meydana getirmiştir. Ticari hayatın en aktif elemanları olan esnaf birlikleri ve tüccarlar, alış verişin topluca bir merkezden yapılmasını, daha güvenli ve pratik olduğu gerekçesiyle, her zaman tercih etmişler, mesleki organizasyonlar oluşturmuşlardır.

Tarihi gelişim sürecinde, ulaşım ve haberleşmede geline ileri düzey sayesinde bu tür mesleki merkezler, çarşılar daha sık ve organize şekillerde görülmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde de çeşitli ürünlerin sergilendiği ve alınıp satıldığı bu tür çarşılar sıkça rastlanılmaktaydı¹. Çarşı, Osmanlı şehir ve medeniyet hayatında sadece iktisadi bir birim olarak değil, günlük hayatın merkezinde çok önemli fonksiyonları olan bir imgeydi². Geleneksel Osmanlı kültüründe iki tür çarşı tipi vardı. Bunlardan ilki çok merkezli ticari yapıyı bünyesinde barındıran çarşı tipi olup, İstanbul'daki Kapalı Çarşı buna örnek verilebilir. Bu tür çarşılar gündelik hayatın iktisadi yönünü şehir ölçeğinde belirleyen geniş açılı bir öneme sahiptiler.

Geleneksel kültürümüzdeki ikinci çarşı tipi ise, daha çok belirli bir meslek kolunun etkinlik gösterdiği dar ölçekli iktisadi mekan yani ünlü Mısır Çarşısı veya Vezneciler'deki Kağıtçılar Çarşısı türünde çarşılardı³. Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde, başta buğday olmak üzere, yöreye has zirai ürünlere ait pazarlar ve mekanlar vardı. Zirai ürünler ve zanaata dayalı ürünler

¹ 19. yüzyılda Edirne'de bulunan çarşı ve ticari yapılar hakkında bkz. G. Kıvrak, *19. yüzyılın ilk yarısında Edirne Gümrüğü*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi) İstanbul 1989, s. 11-16; İzmir'de bulunan çarşı, han ve ticari yapılar hakkında bkz. Ç. Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003.

² Çarşının Osmanlı tarihindeki yeri ve önemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. E. Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1995.

³ a.e., s. 86-87.

çerçevesinde gelişen mekanlar arasında buğday pazarı, saman pazarı, zahire çarşısı, çıkırıkçılar çarşısı, demirciler çarşısı, tokmakçılar çarşısı diğer yapılar olarak zikredilebilir. Elbette önemli bir ticari ürün olan tütün etrafında da çeşitli pazarlar oluşmuş, hanlarda ve belli mekanlarda alım-satımı yapılmıştı. Osmanlı Devleti genelinde tütün işlemlerinin yapıldığı çeşitli imalathanelerin, fabrika düzeyinde örgütlenmelerin ortaya çıktığı ancak, mekan ve ticari organizasyon açısından bakıldığında tek ciddi örgütlenmenin 19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun'da meydana geldiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Selanik, Halep, İzmir, Samsun gibi son derece geniş bir coğrafyada ekimi, dikimi ve ticareti yapılan tütün, diğer sınaî bitkiler gibi ziraatından imalatına kadar yoğun emek gerektiren bir üründür. Tütünün tarlaya ekilmesinden satışa sunulmasına kadar birçok aşamada ücretli emek ve iş bölümü gerekmektedir. Hasadın ardından ertesi yıl ekim zamanına kadar yılın her döneminde uğraş isteyen ve bu derece yoğun emeğe ihtiyaç duyulan yaprak tütünün alım-satımının bir merkezden yürütülmesi şüphesiz işleri kolaylaştırıcaktı. Doğal olarak Samsun'da bu kolaylığı talep edenler, tütün işleri için bir çarşı ihtiyacını en yoğun şekilde hisseden grup yani tütün tüccarları olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde 1839-1876 dönemi bir dizi yönetim reformuyla birlikte ülkenin kalkındırılmasını, halkın refah düzeyinin yükseltilmesini, ülke ziraat ve sanayinin gelişmesini hedef alan iktisadi gelişme çabalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu anlamda 1869 yılı, bölgesel sorunların tespiti, o bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili sorunlar ve bu konuda alınacak tedbirler hakkında vilayetlerin hazırladıkları raporların Şura-yı Devlet'te (Danıştay) görüşülmeye başlandığı tarihtir. Bu raporların içinde okul, yol, liman yapımı, bataklıkların kurutulması tarıma elverişli alanlar haline getirilmesi, sulama tesisleri yapılması, bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi, tarımsal işgücü ihtiyacının karşılanması için tedbirler alınması, panayır ve pazar yerleri gibi ticaret alanları kurulması, fabrika inşa edilmesi gibi bir dizi teklifler vardı⁴. 1869 yılı bu tekliflerin hızla değerlendirilip, bir kısmının gerçekleştirilmesi için harekete geçildiği bir yıldır ve bu çalışmaya konu olan Samsun'da Duhan Çarşısı yapılması için padişah fermanı bu yılı işaret ediyordu. Samsun'daki değişim, dönemindeki diğer şehirlere kıyasla daha net görülmesinde yakın dönemde yaşanan bir yangın afeti⁵ ve şehrin zorunlu olarak yeniden yapılandırılması çok etkilidir. Doğal afet yaşanan bölgelerden dikkate değer ticari potansiyele sahip olanlar hızlı bir şekilde yeniden inşa edilirken, ticari

⁴ T. Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Tarım Politikası", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (der. M.Seyitdanlıoğlu-H. İnalcık), Ankara 2006, s. 481-489.

⁵ Samsun'daki yangın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M.Y. Erler, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun (1865-1875)", *Karadeniz Tarihî Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, c. I, Trabzon 2007, s. 541-571.

potansiyele sahip olmayanlar daha kolay yok olup gitmekteydiler. Samsun'da devlet genelinde yaşanan reform rüzgarları, şehrin dış talep ile birlikte artan ticari potansiyeli⁶, mevcut düzeneklerin tüccar ve ahalinin ihtiyaçlarına yeteri kadar cevap verememesi gibi saiklerin yangın gibi bir doğal afet vukuatı ile birleşmesi şehrin hızlıca yenilenmesine vesile olmuştur.

Samsunlu tüccarların isteği doğrultusunda 1869'da kurulan çarşı, 1883'te Reji'nin tütün tekeli ile işletme yetkisini almasının ardından daha da önem kazanmıştır. 1883 yılında yabancı sermayeli uluslararası bir teşekkül olarak Osmanlı tütünlerinin üretimi, depolanması, fabrikasyonu görevlerini üstlenen şirket, yeni tesisler kurmadan evvel mevcut düzenekleri değerlendirme yoluna gitmiştir⁷. Nitekim bu değerlendirmeler neticesinde Osmanlı topraklarında tütüne has kurulan en fonksiyonel ve kapsamlı çarşı olarak nitelendirilen mekan, Samsun'daki Duhan Çarşısı idi⁸.

Bu çalışmada, "merkez" adı verilen tütün çarşısının Samsun'un iktisadi ve ticari hayatındaki yeri ve işlevleri ile çarşının Osmanlı hazinesi bakımından önemi üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda 1883'ten itibaren Osmanlı Devleti'nde tütün tekeli işletme yetkisini elde eden Reji Şirketi ile birlikte çarşının fonksiyonlarında bir değişim olup olmadığı incelenecektir. Reji, faaliyete başlamasıyla birlikte dahilî ticareti tekeline almıştı. Tütün ihracatı ise sermaye sahibi büyük tüccarlar tarafından yapıyordu. Dolayısıyla Reji'nin tütün piyasasına girmesiyle birlikte çarşıdaki aslî unsur olan tüccarların ticari faaliyetlerinde ortaya çıkan dönüşüm ve Samsun tütün piyasasında Reji dışındaki alıcıların, özel girişimcilerin rolü incelenecektir. Bunların yanı sıra 1923'te Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte şirketin imtiyazına son verilip tütün piyasasının devlet tekeline geçişi sürecinde çarşıda yaşanan değişim de ele alınacaktır.

⁶ Samsun'un yabancı devletler -belki de yabancı sermaye- nezdinde öneminin arttığını Samsun'a atanan konsoloslarla gözlemlemek mümkündür. Samsun'da İngiltere adına 1845'te Mr. Fredrice Gariçino konsolosluk görevini icra etmeye başladı. 1849'da Sicilya Konsolos vekili, 1851 Avusturya konsolos vekili göreve başlarken 1856'da Rusya Samsun'a bir konsolos tayin eder. 1860'ta İngiltere konsolosluğu değişir ve konsolos olarak Edvar Parker atanır. 1866'da ABD konsolos vekili tayin eder. 1872 Belçika konsolosluğu Samsun'dadır. Samsun'daki konsoloslar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Y. Erler, a.y.

⁷ Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l-Menfaa Reji Şirketi adıyla kurulan şirket hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. T. Oktar, *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi*, İstanbul 1992, M. Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.

⁸ L. Rambert, *Gizli Notlar*, (çev. N.A. Banoğlu) Tercüman 1001 Temel Eser İstanbul, s. 121.

2. Duhan Çarşısı İnşa Ediliyor

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun kuzeyinde artan tütün üretim ve ticareti üzerine Samsun'da bir tütün çarşısı yapılması gündeme geldi⁹. Tütün çarşısı ülke ticaret ve ziraatını geliştirmek, çiftçi ve tüccarın menfaatlerini korumak, tütün alım-satımını güvenlik içinde yürütmek maksadıyla kurulacaktı. Çünkü mevcut Duhan İdaresi mekan olarak yetersizdi ve ihtiyacı karşılayamıyordu. Zarureten oraya konulan tütünlerin telef olması da tüccar ve çiftçiyi mağdur ediyordu. Mamafih tütün tüccarlarının yaptığı başvurular olumlu sonuçlandı ve limana yakın bir arazide duhan çarşısı yapılmasına karar verildi¹⁰. Aslında bir özel sektör girişimi olan bu çarşının limana yakın bir arazide inşa edilmesinin sebebi, şüphesiz nakliye esnasında sağlayacağı kolaylıktır.

Çarşı inşaatı için ilk olarak sahildeki eski karantina binasının bulunduğu arazi düşünülmüş, ahşap olan eski karantina binası yıkılıp arsa ve enkazı satılarak 80 bin kuruş elde edilmesi planlanmıştı. Elde edilen gelir, Samsun limanı masraflarını gidermek ve sahilde yeni bir karantinahane kurmak için kullanılacaktı¹¹. Eski karantina arazisi üzerine de duhan çarşısı inşa edilmesi gündeme gelmişti. Çarşı, aslında Rusumat Dairesi ve Duhan Çarşısı'ndan oluşacak kompleksin bir parçasıydı. Samsun'da devlet, özel sektörün lokomotifi olduğu bu çarşı projesini sonuna kadar desteklemiş ve hatta çarşı inşaatı esnasında tütün tüccarlarına örnek olması bakımından inşaatı tamamlanan ilk yapı bir devlet dairesi olmuştu. Bu yapının inşaatı, başladıktan bir süre sonra tasarruf gerekçesiyle geçici olarak durduruldu. Ancak mevcut Rusumat binasına yıllık 25 bin kuruş kira verildiği ve son tahlilde 4 senelik kira masrafına tekabül edecek bir masrafla bu işin çözüleceği tekrar edilerek inşaatı devam edilmesi gerektiği belirtildi¹². Tüccarların henüz arsa almamış olmasında da endişelenecek bir durum olmadığı, her halukarda çarşıda devletin gümrük ihtiyaçlarını karşılayacak iskelesi, büyük, sağlam ve yarı kargir bir binası ile bir adet ambar, mahzen ve pazar mahalli olacağı ifade edilir¹³. Sözü edilen büyük kargir bina, 136 bin kuruşa mal olan Rusumat Dairesi idi. Dört tarafı duvarlarla çevrili Türk çarşılarının¹⁴ tipik bir örneği olarak inşa edilen Duhan Çarşısı ise pazar yeri ile mülkiyeti tüccarlara ait olacak depo ve kargir mağazalardan oluşmuştu. Yaklaşık 12.000 m²'lik alana kurulu bu çarşının merkezinde 993 m²

bir alana kurulan duhan pazarı vardı ve bu pazara ulaşan 7'şer metrelik yollar bulunuyordu. Bu yollar da çarşının etrafında yer alan ve her birinin genişliği 3 metre olan kapılara bağlanmıştı. Çarşının 7110 zira 38 santimlik kısmına da tüccarlar kendi mağazalarını inşa etti¹⁵.

1930'larda Pervitchi'nin çizdiği planda 11.600 m²'lik bir alana kurulu çarşıda, toplam iş alanı 16.540 m², toplam hangar 1270 m², toplam depo 336 m², Rusumat Binası(?) alanı 526 m², olmak üzere toplam inşaat alanı 18.716 m²'dir. Dört kapılı olarak inşa edilen çarşının kapı anahtarları devletin çarşıdaki temsilcisi olan Rusumat İdaresi'nde idi. Anahtarların devlet elinde bulunması, özel sektörün oluşturduğu bu çarşının güvenliğinin devlet kontrolü altında bulunduğunu göstermekteydi. Devlet de elbette bir kamu hizmeti olarak çarşı emniyetini sağlamış oluyordu. Çarşının günlük işleyişi içerisinde çiftçilerin tütünlerini sattıkları meydanın etrafındaki dükkanlarında tüccarlar, çeşitli tütün işlemlerini yapıyor, vergi memurları tütün vergilerini burada tahsil ediyordu. Böylece Samsun'da bir özel sektör girişimi olarak kurulan bu çarşı, Reji'den on beş sene evvel bölgede bu şekilde faaliyete başlamış oluyordu.

3. Tütün Çarşısı'nda Bir Şirket: REJİ

Reji, tütün idaresini ele aldıktan sonra bu çarşı ile özellikle ilgilenmiştir. Şirket yöneticileri, Samsun'daki depoların yanında Osmanlı Devleti'nde görülen yegâne bir müessese olarak hauralarında bile bu çarşıdan bahseymişlerdi¹⁶. Bu müessese, yaprak tütün borsası (merkez) mahiyetindeki yüksek duvarlarla çevrili, girişleri Reji memurları tarafından korunan bir binaydı¹⁷. Günlük alım satım işlemlerinin gerçekleştirildiği bu çarşının içinde üstü örtülü bir meydan vardı. Köylüler tütünlerini bu meydana getirir, Reji memurlarına kaydettirirlerdi.

Şehrin doğu tarafında bulunan bu çarşı, yaprak tütün alım-satım faaliyetlerine sahne olan bir merkezdi. Bir nevi tütün piyasası şeklinde işliyor, tütüncünün kaderi bu çarşıda belli oluyordu. Çarşı kurulduğundan beri buradaki başlıca aktörler tütün tüccarı, çiftçisi, ihracatçısı, tütüncü esnafı, nakliyecisi, hamallar, tütün işçileri ve hükümetti. 1883'ten itibaren tütün tekeli imtiyazını alan Reji Şirketi de çarşıdaki aktörlerin içine dahil olmuştu. Aslında tütün işiyle ilgili her kişi ve kurum çarşıdan yararlanmakta, hatta hükümet tütünden elde ettiği tek gelir olan öşür vergisini de bu çarşıda Reji memurları vasıtasıyla

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA), AMKT.MHM, nr. 364/18, 23 Ca 1283/ 3 Ekim 1866.

¹⁰ BOA, İŞD, nr. 17/728, 16 Ş 1286/ 21 Kasım 1869.

¹¹ BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (Bundan sonra BEO), Ayniyat Def., no. 928, nr. 145, s. 171, 15 Receb 1286/ 21 Ekim 1869.

¹² BOA, BEO, Ayniyat Def., no. 1017, s. 15-16, 23 Ca 1283/3 Ekim 1866.

¹³ BOA, BEO, Ayniyat Def., no. 1017, s. 30-31, 17 Ramazan 1283/23 Ocak 1867.

¹⁴ Çarşı kelimesi Farsça Cıhar-Suk (dört sokak) terkiibinden bozulmuş, alış veriş etmeye elverişli, iki tarafı dükkan, üstü örtülü veya açık sokak ve meydanlara verilen isimdir. Bkz. G. Özdeş, *Türk Çarşıları*, Ankara 1998, s. 11.

¹⁵ BOA, İŞD, nr. 17/728, Lef 1, 10 Şaban 1286/15 Kasım 1869.

¹⁶ L. Rambert, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁷ Dört kapılı olarak inşa edilen çarşının 1902'de bölgedeki teftişleri esnasında Reji Müdürü 3 girişi olduğunu belirtmektedir. Bkz. L. Rambert, *age.*, s. 121. İnşa edildikten sonra bir kapının iptal edildiğini varsaysak bile Reji döneminde çarşı güvenliği ile ilgili bir yazışmadan çarşının her sabah açılıp akşamları kapatılan 4 kapısı olduğunu görmekteyiz. Ancak 1930'da Pervititchi tarafından çizilen Samsun Tütün Merkezi planında da çarşının 4 kapısı olduğu görülmektedir. Bkz. Ek.1.

toplamaktaydı¹⁸. Reji şartnâmesinin¹⁹ yirmi altıncı maddesine göre, devlet tütünden alacağı öşür vergisini Reji ambarlarından tahsil edecekti. Babıâli, tütünden alacağı vergiyi Samsun'da, tütün çarşısında tahsil etmekteydi. 1883'ten sonra Tütün Çarşısı'nda tüccarlar ve üreticiler günlük alım-satım işleri ve tütün ameliyelerini Reji nezaretinde yapmaya başladılar. Reji'nin bu çarşıdaki aktörlerin içindeki yerini anlamak için Reji'nin çarşıdaki fonksiyonlarına göz atmak gerekir. Rejinin çarşıdaki görevleri;

- çarşıya gelen tüm tütünleri kayıtlara geçirmek,
- tarım alanlarında yapılan birinci ölçüm ile tarladan kalkan mahsulün sayıldığı ikinci ölçüm arasındaki farkı tespit edip tütünün azalıp azalmadığını ölçmek,
- satılan tütünlerin öşür vergisini tahsil etmek,
- çarşıdaki mağazalardan tütün kaçırılmasını engellemektir.

Reji, çarşıdaki fonksiyonlarını yerine getirirken elbette tek başına değildi ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi çarşının en başından beri içinde yer alan tütün sahipleri yani tüccar ve çiftçilerle ortak çalışmaktaydı.

4. Bölge Tütün Piyasasında Çarşının Yeri

Samsun her zaman tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı bir bölge olmuştur. Bölgedeki tütün kalitesi, talepleri arttırmış, üretici kâr getiren tütünün daha fazla ekmeye başlamıştı. Tütün idaresini ele aldığından beri üretim alanlarını sınırlandırmak politikasını güden Reji Şirketi, bu politikayı Samsun, Edirne, Selanik gibi tütün kalitesi yüksek alanlarda uygulamamıştır²⁰. Şirketin XX. yüzyılın başlarında Samsun bölgesindeki üretimi düzenleme politikaları aşağıdaki tabloda net olarak görülmektedir.

¹⁸ L. Rambert, a.g.e., s. 121.

¹⁹ BOA, İ. MM, nr. 3367 Lef. 2 (matbu) Lef. 3-8 (yazma -şerhli 29 madde+1 ilaveli şartnâme); *Mukavelenâme Defteri*, nr. 3, s. 245-254; *Düstur*, Zeyl IV, Dersaadet 1302, s. 332-348.

²⁰ Reji'nin tahdid-i ziraat politikası hakkında bkz. F. Diğiroğlu, *Reji'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Faaliyetleri (1884-1914)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2004, s. 78 - 92; O. Gökdemir, *Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İzmir 1994, s. 62-?.

Tablo 1. Tütün Ekim Alanları²¹

Yıl	Samsun	Tokat	Erbaa
1899	20.000	10.832	9.900
1900	27.000	19.000	-
1901	27.000	33.137	18.740

Kaynak: BOA, YA RES, nr. 126/59.

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere Reji döneminde tütün ekim alanları her yıl belli bir miktar genişlemiştir. Samsun'da Reji işe başladığında tütün üretimi 356.000 kg iken 1890'lara gelindiğinde üretim 1.968.000 kg'a yükselmiştir. Görüldüğü gibi Reji döneminde bölgede üretim yaklaşık 5,5 kat artmıştır²². Bölgede üretimin artması çarşıdaki hareketliliğin de artması anlamına gelmekteydi ve Reji döneminde çarşıda bir canlanma olduğu muhakkaktı. Bu canlanmada dünya tütün piyasasının Samsun tütününü fark etmesi de mutlaka etkili olmuştur. Samsun, II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde senelik 50-80 bin denk tütün mahsulü veren bir yerdi ve mahsulün 5-6 bini Reji tarafından, kalan kısmı tüccar tarafından satın alınırdı. Samsun'un tütünleri Nisan ayının başlangıcı ile Temmuz ayının sonuna kadar vani 120 gün zarfında köylerden "merkeze" nakledilirdi. En kaba hesaba merkeze günlük 1000 denk tütün gelirdi. Bu tütünler merkezin/çarşının tüm sokaklarına serilerek Reji ve tüccar tarafından alım-satımı yapıldı. Bir yandan da Reji tarafından kontrol işlemleri yapılarak, ölçülüp tartılan tütünler tüccar ve Reji mağazalarına, hamallar ya da merkez sokaklarına döşenmiş demir raylar vasıtasıyla nakledilirdi. Çarşının fonksiyonları tütün alım-satım işlemleri, balyalama ve denk yapma, paketleme ve bu paketleri nakletme hizmetlerini yerine getirmek şeklinde özetlenebilir.

Trabzon vilayetinin özellikle Canik sancağının tütünleri, başta Mısır olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, Amerika, Belçika, İsveç-Norveç, Yunanistan, İsviçre, Danimarka, Polonya, Avustralya, Finlandiya, Malta, İskenderiye, Hindistan, Tunus²³ ve İtalya²⁴ gibi

²¹ Bu tablo BOA, Yıldız, Sadaret Marûzât Resmî (Bundan Sonra Y. A. RES), nr. 126/59, Lef. 2, 15 Mart 1320/28 Mart 1904 esas alınarak hazırlanmış, tablodaki rakamlar dönüm cinsinden verilmiştir.

²² BOA, YEE, 11/7, 13 Ca 1307/5 Ocak 1890.

²³ Samsun limanından 1328 senesinde ihraç edilen yaprak tütün cedveli için bkz. *Samsun Ticaret Odası Gazetesi*, 20 Ağustos 1914/7 Haziran 1330, nr. 233, s. 1.

²⁴ "Roma tütün fabrikası heyet-i fenniye müdürü Mösyö Kamyel Graminyani İtalyan hükümeti namına tütün mübayaatında bulunmak üzere Samsun'a gitmiştir." *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, nr. 873, 28 Eylül 1901/ 14 C 1319; Mısırlılar Osmanlı Devleti'nin özellikle Bafra, Samsun, Trabzon ve Edirne muntakalarından tütün almaktaydılar. S. Zeki, a.g.e., s. 415-416.

dünya pazarındaki büyük alıcıların tercih ettiği tütünlerdi²⁵. Vilayetdeki çiftçiler tütünlerini tütün ticaretiyle uğraşan tüccara satabilirler ancak tüccarlar sadece ihraç amaçlı tütünler satın alabilirdi. Tüccarlar satın almalarında tütünler verdikleri fiyatlarla tütün piyasasının oluşmasını sağlamışlardır. Tütün alımlarının gerçekleştiği iç piyasada Reji tek alıcı değildi fakat iç piyasaya üretim ve satış yapma tekelini elinde bulunduran kurum olarak en büyük alıcı idi. Dış piyasaya tütün satabilme yetkisini elinde bulunduran tüccar da bu yönüyle Reji'ye alternatifti ve tüccara sınırlı da olsa piyasayı etkileme imkanı verilmişti. Nitekim American Tobacco bu yolla alım fiyatlarının önemli ölçüde yükselmesine yol açacaktı²⁶.

5. Çarşıdaki işlemler

Çarşının işlevlerinden en önemlisi ve belki de çarşını tütün borsası haline getiren en önemli faktör, tütün piyasasının merkezi olmasıydı. Alıcı ve satıcının bulunduğu bu mekanda tütün cinslerine göre fiyatlar belirlenirdi. Samsun tütünleri dışında Bafra 50-60 bin denk, Alaçam 10-15 bin, Erbaa, Herek, Taşova, Niksar, Tokat, Zile, Merzifon, Hacıköy ve diğer yerlerden de toplamda 150 bin denki aşan tütün istihsalinin %70'i tüccar ve %30'u da Reji tarafından daha ucuzdan satın alınır²⁷. Satın alınan bu tütünler at arabaları, deve ve diğer nakliye vasıtaları ile tütün merkezine (çarşıya) taşınırdı. Her gelen tütün kafillesi merkez sokaklarına serilir, sahiplerinin gözü önünde Reji tarafından ölçüldükten sonra mağazalara sevk edilirdi. Bu işlemlerin tamamı tütün satın alımıyla ilgili olup, çarşının işlevlerinden sadece birisiydi.

Reji tekelindeki iç pazar ile daha çok tüccarın söz sahibi olduğu dış pazara hitap eden Samsun'daki tütün piyasasında günlük işleyiş son derece hareketli idi. Tütün işlerinde uzmanlaşmış usta ve ameleler gerek el marifeti gerekse alet yardımıyla yaprak tütünleri tüketime hazır hale getiriyorlardı. Tütün merkezinin sokakları üçe bölünmüştü. Bu sokaklar üzerinde tütün denkleminin kurallara uygun olarak hazırlanması için her biri yirmi metrelik yer kaplayan kazıklar mevcuttu. Ayrıca yirmi adetten fazla "*cisriginâ/cirgana*"²⁸ denilen sabit

²⁵ Reji ve tüccarın Memalik-i Osmaniyyeden ihraç ettiği yaprak ve mamul tütünlerin miktarı hakkında bkz. Ek. 2, *Ticaret-i Hâriciye İstatistiği*, Dersaadet 1327.

²⁶ M. Altun, *a.g.e.*, s. 22; American Tobacco faaliyetleri için bkz. *a.g.e.*, s. 46-47, American Tobacco ile birlikte Samsun'da tütün birincil ihraç maddesi haline geldi. ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren ve D. Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994, s. 134.

²⁷ Reji direktörünün belirttiğine göre 1904 yılı Mayıs'ı itibarıyla Trabzon'da tüccar 1.287.843 kg, şirket ise 572.706 kg tütün satın almıştı. BOA, Y. A. RES, nr. 126/59, Lef. 4, 14 Haziran 1904/ 29 Ra 1322.

²⁸ Cirgana: Cendere (*Derleme Sözlüğü*, c. III, Ankara 1968, s. 928.); Balyaları tazyik için kullanılan ibtidâî bir makinedir. Cirgana; alt ve üst kapakla iki fitil, iki maniveladan ve sabit olarak iki boynuzdan ibaret, dört direğe bağlı ağaçtan imal edilmiş tahta bir alettir. Bunda 4 kişi çalışır. İki fitil balya, cirganaya konur, dayanakların ipleri çözülür. Fitil ve üst tahta

makinelere vardı. Çarşıdaki makineler tütün balyalarının preslenmesinde kullanılırdı. Bunlarda imalat yapabilmek için günlük işçi istihdamı gerekliydi ve bu makinelerin her birinde 4 kişi çalışırdı. Dolayısıyla sadece tütün balyalarının tazyikli işleminde 80 işçi çalışması gerekirdi ki bu rakam bile çarşının günlük işlem hacmine dair bir fikir vermektedir. Bir cirganada on saatte 80-100 balya sıkıştırılabildiği göz önünde bulundurulursa çarşıdaki bu aletler tam kapasite çalıştığında bir günde 1600-2000 balyayı tazyik edebilirdi.

Çarşının bir diğer önemli işlevi ise tütün imalat sanayini bünyesinde bulundurmasıdır²⁹. Osmanlı Devleti ile Reji arasında yapılan şartnameye göre ülke içinde satışı yapılacak tütünün imalatı sadece Reji'nin tekelinde olduğu için şirket, imalat sanayinde tek yetkiliydi ve tütün imalinde çalışan işçiler için neredeyse yegane işveren konumundaydı. Reji kadar büyük oranlarda olmasa da tüccar da işveren konumunda olabiliyordu. Tüccarlar mağazalarına gönderilen 200 bini aşkın tütün denkinin ihracata hazır hale getirmek ve bu tütünlerin bakımını gerçekleştirmek için işçi istihdam ediyordu. Burada tütün imalatından kastedilen, fabrikasyondan ziyade yaprak tütünlerin imalata/ihracata hazırlanmasıydı. Tüccarlar için "*ıyca*"³⁰ olarak adlandırılan işçiler bütün sene boyunca çalışırlar, merkez/çarşıdaki dükkanlarda tütün bağlarlardı. Bağlanan bu denklemler merkez sokaklarında bulunan presleme makinelerine gönderilirdi. Makinelerden çıkan tütünler çuvallara konur, ardından bu çuvalların ağızları dikilirdi. Çuvallar dikildikten sonra, sokaklara serilerek marka ve numaraları vurulup Reji tarafından ölçülürdü. Ölçümlerden sonra vapurlara yüklenecek olan balyalara geçiş izni verilir, bu balyalar yüzlerce hamal vasıtasıyla tütün iskelesine³¹ naklolunurdu.

Osmanlı tütün üretim merkezlerinde her zaman tütün tasnifi ve işlemesi, tek başına en kalabalık işçi potansiyelini barındıran iş koluydu. Emek yoğun bir sektör olan tütün sektöründeki atölyelerde erkek işçilerle birlikte kadın

indirilir ve belirli yüksekliğe kadar tazyik olunca dayakları tekrar sıkıca bağlanır. Sonra üst tahta tekrar yukarıya çekilir ve balya cirganadan alınır. Bu aletin resmi için bkz. Ek. 3, S. Zeki, *Türkiye'de Tütün*, s. 221-222.

²⁹ Burada imalat en geniş manası ile tütünün kıyılıp tüketicinin kullanımına hazır hale getirilmesinden yaprak tütünün ihracata hazır hale getirilmesine kadar ki tüm safhalar için kullanılmıştır.

³⁰ Tay: Tütün dengi (Bolu, Düzce, Zonguldak, Bafra, Samsun) (TDK, *Derleme Sözlüğü*, c. X, Ankara 1978, s. 3850); taylamak: Anadolu'da taylamak "tütün denklemleri erbabı olan taycı tarafından istif edilmek" şeklinde kullanılır. (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, İstanbul 2005, s. 1075. Taycılık da tütüncülük mesleğinin alt kollarından biri olup Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu isimle anılmaktaydı: "zürra, taycı tabir olunan tütün ustalarını evlerine alarak denkleme işine başlatırlar" Bkz. E. Köse Raif, "Samsun Tütüncülüğü", *Tütün Mecmuası*, Sayı. 12, İstanbul 1939, s. 8.

³¹ Samsun tütün iskelesinin bir resmi ve hamalların tütün taşıması için bkz. Ek *, Servet-i Fünun, s. 126, s. 111.

ve çocuklar da çalıştırılmaktaydı³². Samsun'da sadece Samsun tütünleri değil çevresindeki Tokat-Amasya-Sivas gibi bölgelerin tütünlerinin de toplanıp işlendiğini zikretmiştik. Samsun'da var olan 50-60 tütün mağazasında 7-8 bin işçi çalıştığı ve bunların yüzlercesinin de “merkez” adlı tütün çarşısında çalıştığı bilinmektedir. Muhtemelen çocuk ve kadın işçilerin erkek işçilere oranla daha az ücretle çalıştırılması tütün sektöründe önemli miktarda çocuk işçi çalıştırılmasına neden olmaktaydı. Samsun'da çıkarılan *Aks-ı sada* gazetesi 1912 yılında, Samsun Gary Tobacco Company Inc. Amerikan Tütün Şirketi mağazasında çalışan 300 çocuktan bahsetmekteydi. Hatta Amerikalılar bu çocuklar için gece mektebi açmışlardı. Gündüz tütün mağazasında çalışan çocuklar gece mektepte Türkçe, İngilizce ve Fen dersleri görüyorlardı³³.

Vilayetin batısında binlerle ifade edilen tütün işçilerinin sayısı doğuya gittikçe azalmakta yüzölçümü rakamlara kadar inmekteydi³⁴. Tütün işçileri imparatorluk genelindeki önemli tütün üretim alanlarında faaliyet gösterirlerdi. Önemli üretim sahalarından biri olan Kavala'da Drama, Serez ve İskeçe'den gelen tütünlerin büyük bir kısmı işlenir ve senenin bazı aylarında bu iş için civardan gelenlerin sayısı 5000-6000 kişiyi bulurdu³⁵. 1905'lerde Kavala tütün mağazalarında sayıları on binleri bulduğu tahmin edilen tütün işçileri ile sermayedar tüccarlar arasında ücretler noktasında çeşitli ihtilaflar olsa da bu konuda her zaman işçiler tam anlamıyla tatmin edilememiş olsalar bile bu kadar kişinin tütün üretim merkezlerinde toplanmasının en önemli sebebi yine de dolgun ücretler olmalıdır. 1911 yılı itibarıyla Selanik'te tütün amelelerinin yevmiyeleri 15-30 kuruş, Yanya'da tütün eken ve ot biçenlerin günlük ücreti 15 kuruştur³⁶. Son derece zahmetli ve ustalık isteyen tütün işleri için Samsun'a mevsimlik işçi gelip gelmediği, işçilerin ücretleri ve bu işçilerin bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ne oranda etkiledikleri ise maalesef elimizde yeterli veri olmaması nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. 1941 tarihli Samsun İmar Planında yakın vilayetlerden şehre çalışmak için gelen amelelerden, şehrin umumi ve sıhhi şartlarına uyum sağlayamadıklarından bahsedilmektedir. Amelelerin şehre geliş sebepleri arasında limanı ve ticaretinin gelişmiş olması ile

³² Tütün işçileri hakkında Bkz. H. A. Sanda, *İşçi Hareketleri*, İstanbul 1962, s. 27-28; Ayrıca Selanik'teki tütün işçileri için Bkz. D. Quataert, “Selanik'te İşçiler, 1850-1912”, *Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (çev. C. Ekiz), İstanbul 1998, s. 97-122.

³³ *Aks-i Sada*, 2 Şubat 1327/15 Şubat 1912, sayı 466, s. 3. (Bu gazete küpüründen beni haberdar eden Samsun yerel tarihçisi Baki Sarısakal Beyefendi'ye müteşekkirim.)

³⁴ “Yüz binlerce okka tütün yetiştiren Akçaabat kazasında tütün mağazalarında yüzlerce işçi çalışıyordu.” Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 307.

³⁵ C. E. Argıt, “Kavala Tütün Kongresi”, *Türk Kültüründe Tütün Sempozyumu* (22-23 Ekim 1998), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi).

³⁶ BOA, Y.PRK. ASK, 227/86, 17 M 1323/24 Mart 1905.

³⁷ A. G. Ökçün, “1911 yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler”, *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara 1997, s. 205-211.

tütün ziraatinin yoğun yapılması sıralanmaktadır³⁸. Buradan hareketle Samsun'a her dönem mevsimlik işçi geldiği sonucuna varılabilir.

Karadeniz Bölgesi göç veren bir bölgeydi ve tütün işini bilenler çeşitli nedenlerden dolayı Rusya veya başka ülkelere mesleklerini icra etmek üzere gitmişlerdi. Buna karşılık bölgeye, özellikle de Canik Sancağı'na, savaşlar sırasında Balkanlardan gelen göçmenler yerleştirilmiştir. Selanik tarafından gelen ve tütün işinden anlayan mübâdillerin Samsun'a yerleştirilmeleri elbette bir tesadüf değildi. Çünkü muhacirlerin meslek ve yeteneklerine uygun işleri yapabilecekleri coğrafyalarda istihdamı uygun görülmüş, bu bağlamda tütün işinden anlayanlar İzmir, Samsun gibi bölgelere yerleştirilmişti. Kurulan muhacir köylerinin tütün ziraatına katkılarının olmuş olması ve bölgedeki tütün ziraatına yeni yöntemler getirmiş olması da ihtimal dahilindedir. Cumhuriyet devrinde gelen mübâdillerin özellikle Sarı Şaban/Selanik-Kavala bölgesinden gelenlerin Samsun'a yerleştirilmeleri ve onların da tütün ziraatıyla ilgilenmeleri Osmanlı'dan Cumhuriyete miras kalan bu geleneğin bir devamı gibi görünmektedir³⁹. Görüldüğü gibi tütün her dönem Samsun'da en önemli zirai ve ticari faaliyetin öznesi olmuştu.

6. Çarşı Güvenliği

Daha önce de bahsedildiği gibi Samsun Duhan Çarşısı'nın dört kapısı vardı ve bu kapıların anahtarları bir devlet kurumu olan Rusumat Dairesi'nde saklanırdı. Dolayısıyla devlet özel girişimcilerin dükkanlarının güvenliğini sağlayarak bir nevi kamu hizmeti görürdü. 1869'dan beri sabahları açılıp akşamları kapanan çarşı kapılarının açılış-kapanış saatlerinde bir tadilata gidildi. Bu tadilata, 1911 yılında Samsun ahalisinden birkaç kişinin Samsun Liva Meclisi'ne başvurarak çarşı kapılarının açık kalmasını istemesi üzerine gidilmişti. Aslında yerel meclisin bu kararı, her ne kadar ahalinin isteğini göz önünde bulundurarak alınmış bir karar olsa da neticede çarşının güvenliğini tehdit eden bir mesele ortaya çıkarmıştı. Yerel meclis, kapıların tamamının gündüzleri halka açık olmasına karar vermiştir. Böylece çarşı sokakları gelip geçen herkese serbest olacak, bir anlamda cadde gibi kullanılacaktı. Bu kararı öğrenen Reji İdaresi, karara hemen itiraz etmiş, Reji önderliğindeki çarşı esnafı, kararın temyizini talep eden imzalı bir dilekçe ile Babıâli'ye başvurmuştur⁴⁰.

Reji itiraz dilekçesinde, çarşı kapıları hakkındaki karardan asıl etkilenenlerin tüccar ve çiftçiler olduğunun altını çizerek, durumdan şirketin de

³⁸ *Samsun Şehri İmar Planı Raporu*, İstanbul 1941, s. 8.

³⁹ Tütün ziraatıyla istigal eden mübâdiller için bkz. B. Sarısakal, *Samsun Polis Tarihi*, Samsun 2006, s. 154, 164, 170. Mübâdilenin Samsun'un sosyo-ekonomik yapısındaki etkileri hakkında bkz. B. Sarısakal, *Samsun'da Mübadele*, Samsun 2007; Mübâdilenin ekonomik etkileri hakkında bkz. M. Koraltürk, “Mübâdilenin İktisadi Sonuçları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir 1997, c. II, S. 6-7, s. 183-198.

⁴⁰ BOA, ŞD, nr. 453/41, Lef. 9, 4 Mart 1911/ 19 Şubat 1326.

olumsuz etkilendiğini ifade etmiştir. Reji, mahalli idarenin çarşı ile ilgili bir karar alırken, kendisi dahil çarşayı kullanan gruplardan hiçbirinin görüşlerinin alınmadığına dikkat çekmiş ve bu durumu adaletine vurgu yapılan Osmanlı Devlet anlayışıyla bağdaştıramamıştır⁴¹.

Yukarıda anlatıldığı gibi tütün ameliyesi hayli zahmetli ve külfetli bir işlemdi. Bu işlemler yapılırken merkezin/çarşının dört kapısının da açık bırakılmasına göz yummak hem tütünlerin güvenliğini tehlikeye atabilir, hem de hamalların çalışmasına engel olabilirdi. Bunların dışında serili tütün denkleminin üzerlerine basılması dolayısıyla denklemin ezilmesi, lekelenmesi gibi riskler de mevcuttu. Ayrıca merkezde çalışan binlerce işçinin ve işçiyle sohbeti bahane ederek girip çıkanların işleri aksatması da ihtimal dahilinde idi. Reji önderliğindeki çarşı esnafı, kapıların açık tutulması halinde oluşabilecek zararları ayrıntılı bir şekilde belirterek, yetkilileri uyarmıştır. Halbuki bu merkezin kurulmasının başlıca sebebi, ülkede son derece önemli bir ticarî meta haline gelen tütünün alım-satımının güvenlik içinde yürütülmesiydi. Bunun yanı sıra merkezin kuruluş amaçları arasında ülke ticaret ve ziraatını geliştirmek, çiftçi ve tüccarın menfaatlerini korumak da vardı. Dolayısıyla çarşı güvenliği birinci derecede yerel tütün ticaret ve ziraatını ikinci ve daha büyük oranda da ülke ticaret ve ziraatını ilgilendiren bir meseleydi.

Bu mesele ile ilgili olarak Reji Genel Müdürlüğü, Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'ne gönderdiği bir evrak ile çarşı kapılarını -lüzumsuz yere- açık bırakmanın tütün öşrü muameleatını olumsuz etkileyeceğini de ifade etti. Çarşı kapılarının açık tutulmasının vergi tahsilatının güvenliğini nasıl etkileyeceği açıkça izah edildi. Burada yerel meclisin aldığı çarşı kapılarının açık bırakılması kararının sakıncalarına ayrıntılı olarak değinilirken, tütün borsası işlevi gören, "merkez" isimli tütün çarşısının günlük işleyişi hakkında da bir takım bilgiler veriliyordu.

Samsun Liva Meclisi'nin aldığı karar, görüldüğü üzere tütün ticaretine darbe vuracak ve çeşitli zararlara neden olacak nitelikteydi. Çarşı kapılarının açık kalmasını talep edenler, çarşı etrafındaki mülk sahipleriydi. Bu şahıslar, *çarşı kapıları kapalı iken* inşa etmiş oldukları ufak tefek mülklerine yeni bir yol açabilmek için çarşı kapılarını gündeme getiriyorlardı. Halbuki gündüzleri çarşının en işlek kapısı zaten açıktı, diğer kapılar etrafında da önemli bir emlak yoktu. Reji İdaresi, birkaç kişinin menfaatine karşılık çarşıda iase temin eden binlerce çiftçi, tüccar ve işçinin hakkının korunmasını rica etmiş, ülke ekonomisinin alacağı darbeler de göz önüne alınarak mahalli idarenin vermiş olduğu kararın temyizini talep etmiştir. Maliye Nezareti, Reji'nin yirmi altı seneden beri çarşıdaki uygulamalarında hiçbir sorun yaşanmamış olmasını göz önünde bulundurarak, Reji'nin itirazlarını dikkatle incelemiştir. Maliye Nezareti, Şura-yı Devlet Genel Meclisi'nde görüşülüp kesin bir karar verilene kadar kapıların açtırılmamasına

⁴¹ Çarşı hakkındaki karara itiraz eden tüccarların listesi için bkz. Ek. 4, ŞD, nr. 453/41, Lef. 9.

dair 28 Şubat 1911 tarihli kararını⁴² Samsun'a telgrafla bildirirken, 30 Mart 1911 tarihinde de Sadaret'e bildirmiştir⁴³.

7. Çarşının Yerel Ekonomiye Katkıları

Samsun'daki Duhan çarşısı bölgede hem emlak değeri hem de çarşı içindeki ekonomik faaliyetin değeri anlamında önemli bir yer işgal ediyordu. Çarşı kapılarının açık kalmasını gündeme getiren kimselerin bu talebi aslında oldukça önemli bir noktaya işaret etmektedir. Esasen başlangıçta boş bir arazi üzerine kurulan çarşının zamanla işlem hacminin büyümesi, ulaşım kolaylığı gibi nedenlerle çarşı ve etrafındaki toprakların değer kazandığını gösterir. Bu rantın en büyük göstergesi de çarşı kapıları kapalı olduğu esnada çarşı etrafındaki arazilere yatırım yapan insanlar diğer bir deyişle çarşının rantının farkına varan ileri görüşlü yatırımcılardı. Çarşı etrafındaki arazinin değerlendirilmesi, merkezde bulunan dükkan, hangar ve benzeri mekanların kıymetli olduğunu ve aynı zamanda çarşının büyüdüğünü de göstermektedir. Çarşı içindeki emlakın kıymetli olduğu zaten biliniyordu. İşte burada vereceğimiz örnek, Samsun tütün çarşısında ahali tarafından yaptırılmış olan bir ambardır. Buradaki asıl konu mekanın kendisi değil, mekanın kira gelirinin kime tahsis edileceğiydi. Reji,

meclis üyeleri, bölgelerinde hasıl olan ihtiyaçları karşılamak için bu gelir kaynağından faydalanmak istediler. Bu nedenle Hazine'nin aldığı Samsun tütün çarşısındaki ambar kirasının, Maarif Sandığı'na terkini talep etmişlerdi⁴⁴. Talep, söz konusu gelirin Hazine için önemli bir meblağ teşkil ettiği gerekçesiyle reddedildi⁴⁵. Buradaki yazışmalar kira gelirinin devletin hangi biriminin tasarrufuna bırakılması tartışmasının ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Gerek bu talep gerekse talebin reddedilişi sebebi, çarşının Hazine açısından somut olarak maddi değerini göstermektedir. Bu örnek çarşıdaki dükkanların emlak değerini göstermesi bakımından da çarpıcıdır. Elimizde çarşıdaki emlakın değeri hakkında sistematik veriler olmasa da Cumhuriyet dönemi çarşısındaki dükkanların emlak değeri hakkında Samsun Vilayeti Emlak-ı Milliye Müdürlüğü'nün yapmış olduğu ilanlar bir fikir vermektedir. En fazla 6 katlı binaya rastlanan çarşıda, Kibar Ali Kardeşler namına Tevfik Bey'in işlettiği üç katlı kargir deponun kira bedeli (muhtemelen aylık) 550-600 kuruş olarak belirlenmiştir⁴⁶. Böylece çarşının her dönem yatırım için kârlı bir mekan olduğu ve emlak değerini koruduğu görülmektedir. Bu değeri koruması; mekanın limana

⁴² BOA, ŞD nr. 453/41, Lef. 8, 13 Mart 1911/ 28 Şubat 1326.

⁴³ BOA, ŞD nr. 453/41, Lef. 7, 12 Nisan 1911/ 30 Mart 1327.

⁴⁴ BOA, Dahiliye Nezareti İdari Kısım(Bundan Sonra DH. İD), nr. 60/1, Lef. 2, 1 Ekim 1910/ 18 Eylül 1326.

⁴⁵ BOA, DH. İD, nr. 60/1, Lef. 6, 23 Ekim 1910/ 19 L 1328, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 316, 15 Zilkade 1328/18 Kasım 1910.

⁴⁶ *Samsun*, nr. 143, 23 Ağustos 1927, s. 6.

yakınlığı dolayısıyla fiziki şartlarının avantajlı olması, işlem hacminin artması ve piyasa hakimiyetinin bu mekandan sağlanması ile yakından alakalıdır.

Tütünün Samsun'un iktisadi ve ticari hayatındaki önemi ile Samsun'daki Reji varlığı birleşince Samsun'un günlük hayatında son derece renkli tablolar ortaya çıktı. Samsun'daki Tütün Çarşısı, Tütün İskelesi, Reji fabrikası ve idari büroları, yerel ekonomi açısından çok önemliydi. 1906'da Samsun'da biri ticarî eşyalara tahsis edilmiş ve diğeri serbest ticaret alanı olarak faaliyet gösteren iki demir iskele vardı⁴⁷. İkinci iskele tütün ihracatına mahsus olmak üzere Reji'nin gayretleriyle inşa edilmişti. Bünyesinde güçlü bir sermayeyi ve ciddi bir örgütlenme tecrübesini barındıran Reji'nin Samsun'daki varlığına göz atıldığında aslında sadece 1891'de inşa edilen Samsun Tütün İskelesi'nin yapımı ve genişletilmesi bile 1884'ten itibaren Samsun'da faaliyet gösteren Tütün Rejisi'nin bölgedeki örgütlenmesini, on yıllık bir süre zarfında şirketin kurumsallaşmak ve tütün gelirlerini arttırmak için bölgede değişiklikler yapmada ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

Tütündeki artış ile buna bağlı olarak şirket tesislerinde ve faaliyetlerindeki artış, Reji'nin bölgedeki hakimiyetini ve hareket kabiliyetini geliştirmiştir. Dolayısıyla Samsun'da Reji'nin varlığı sadece yerel ekonomiye katkı sağlamakla kalmamış, bunun ötesinde bir anlam ifade etmiştir. Çarşılarda yönetici-memur kadrosunun yaşam standartlarının yüksek olması gerekse çoğunlukla ecnebi kökenli olan bu yöneticilerin hayat tarzı, tüketim alışkanlıkları gibi özellikleriyle kente getirdikleri *Avrupalı bir havadan* bahsedilmektedir⁴⁸. "Samsun'da Reji memurlarının, Osmanlı Bankası memurlarının ve ecnebi konsoloslarının bulunması buraya müstesna bir cemiyet hayatı sağlamıştır. Birçok yabancı ve Levanten madamlar süslenerek birbirlerini ziyaret ederler. Ufak tefek konserler hatta at yarışları bile yapılırdı"⁴⁹. Bu bağlamda Reji'nin bölgeye getirdikleri ve oluşturduğu istihdam sahaları ile ülkenin sosyo-ekonomik yapısındaki yerinin iyi tespit edilmesi gerekmektedir. Şüphesiz ki Samsun başta olmak üzere Reji Şirketi bölgede kurduğu fabrika ve modern tesisleriyle, oluşturduğu istihdam sahasıyla birçok ailenin yaşamını değiştirmişti. Bunda belki de bölgenin en büyük işvereni konumunda olan Reji'nin bir o kadar ailenin geçimini ve günlük yaşamını kontrol etmesi etkili olmuştu. Reji'nin tütün fabrika, iskele, çarşı ve bürolarındaki elemanları ile işçilerine ödediği dolgun maaşlar da göz önüne alındığında şirketin bölge ekonomisindeki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

Maalesef ki, bir bütün olarak çarşının işlem hacmi ya da tek tek çarşıdaki tüccarların faaliyetlerinin nakdî değerleri hakkında henüz bulgulara rastlanılamamıştır.

⁴⁷ *SVT*, 1322/ 1904-1905, s. 154.

⁴⁸ D. Quataert, *Avrupalı İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (çev. Sabri Tekay), Ankara 1987, s. 27.

⁴⁹ L. Rambert, *a.g.e.*, s. 122

8. Samsun Tütün Tüccarları

Anadolu'da tütün üretimi ilk olarak Ege bölgesinde 15. yüzyılda başlamıştı ve şüphesiz her yerde eş zamanlı bir üretim sürecine girilmemişti. Hatta Anadolu'nun kuzeyi tütünle tanışan en son coğrafya olmuştu ve bu nedenle kuzeyde, pazara yönelik tütün üretimi, 19. yüzyılda başlamıştı⁵⁰. Üretimi ile birlikte ticareti de yaygınlaşan tütün, tüccarların ilgisini çekmiş, üretimi yapılan her bölgede tütün esnafı faaliyete başlamıştır. Tütüncü esnafı kavramı ile üretici ve satıcı ayırımının altı çizilerek kavramın iki anlamı da kastedilmektedir. Ancak bu çarşıdaki tüccar-zanaatçı ilişkisi kavramın geniş ve dar anlamlarıyla birlikte düşünülmelidir.

Tüccarlar el emeği gerektiren işlerle muhtemelen bizzat uğraşmamakla birlikte, bunlarla çok yakın bir ilişki içindeydiler. Tütün üretimine para, zaman ve mesai vererek bütün süreçte fiilen ve sistematik olarak yer alıyorlardı. Çeşitli ticari alanlara para yatıran, ama finansal olarak katıldıkları işlerle hiç alakası olmayan işadamları gibi değillerdi. Kavramın geniş anlamıyla, aynı zamanda zanaatçı yanları vardı; fiili üretim sürecine sürekli katılırlardı. Tüccarlar pek tabii ki son derece küçük sermayeli olanlar dışında, tütün üretimine para yatırıyor, daha sonra ürünlerin yakındaki ve uzaktaki pazarlara satılmasına destek olmak üzere ticari şebekelerine başvuruyorlardı. Onları bir "üretici" olarak nitelendirmek mümkünse de terim olarak "tüccar" demek daha doğru olur kanaatindeyim.

Tablo 2'de yer alan Samsunlu büyük tütün tüccarlarının isimleri, bir imparatorluk içinde yaşamının doğal bir sonucu olarak etnik yapı çeşitliliğini göstermektedir. Bunun yanı sıra tabloda "kardeşler" ibaresi ve aynı aileye mensup kişilerin isimleri dikkat çekmektedir ki, bu sektörde aile şirketi ya da aile ortaklıklarının yaygın olduğu anlamına gelir. Bu durum aynı zamanda tütün sektöründeki sermaye oluşumunda hakim unsurun aile bağları olduğunu da ortaya koyar.

Samsun'daki tütün tüccarlarının dükkanları genelde çarşı ve civarında yer almaktaydı. 1911'de Samsun'da tütün tüccarlarının % 89'u gayrimüslim % 11'i müslümandı⁵¹. Çarşı, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de Samsun'daki tütün piyasasının merkezi olma özelliğini korumuştur. Ancak bu dönemde çarşı esnafının ezici çoğunluğunu Müslüman tacirler oluşturmuştur⁵². 1924-25 yıllarında Samsun'daki tütün tüccarlarının % 81'i tütün çarşısında, % 19'u çarşı dışında tütün ticareti yapmıştır⁵³. 1927'de Samsun'da faaliyet gösteren

⁵⁰ F. Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

⁵¹ Samsun Tütün Çarşısı'nda dükkanları bulunan tüccarların listesi için bkz. EK 1.

⁵² 1925 yılında Tütün Merkezi'nde faaliyet gösteren esnafın %93 müslim %7'si gayrimüslimdi.

⁵³ *Annuaire Commercial Turc*, 1924-1925, s. 115.

tüccarların % 72'i tütün çarşısında faaliyet gösterirken % 12'si çarşı etrafında, % 16'sı da Samsun'un diğer işlek cadde ve pazarlarında faaliyet göstermiştir. Ancak bu dönemde cumhuriyeti idaresinin tesisi ile birlikte Tütün Çarşısı'nda bazı değişimler görülmüştür. Gözlemlenebilen en belirgin değişiklik, çarşı ve etrafında kümelenen tütün tüccarlarının etnik yapısındaki değişimdi. Samsun'daki tütün tüccarının % 12'sine tekabül eden 6 adet yabancı şirket dışında Samsun'da gayrimüslim tütün tüccarı kalmamıştı⁵⁴.

Çarşı esnafının etnik yapısındaki değişimi bir yana bırakarak çarşıdaki faaliyetlerin algılanışına göz attığımızda ilginç bir tablo ile karşılaşırız. Lüks tüketim konusu olmakla birlikte talebi esnek olmayan maddeler arasında yer alan tütün ve bu maddenin ticaretini yapan tüccarlar her dönem "mükeyyifat" sıfatıyla beraber anılmıştır. Aslına bakılırsa işleri tiryakileri keyiflendirmek olan tüccarların işleri yolunda gittiği için keyifli olmaları gayet normaldi. Çarşı esnafı için basında özellikle de yerel basında kinayeli ifadeler kullanılmıştır:

"Ne iyi etmişiz de mükeyyifat ticaretine süluk etmişiz. Bütün kuyud ve şurut-ı zamaneden azadeyiz, yiyecek içecek şeylerin tüccarı olsa idik ne yapardık, tekalif-i milliye, istihlak-ı resmî, kibrit etiketi gibi meşguliyetler içinde şaşırır kalır idik. Şimdi elhamdülillah rahatız."⁵⁵

Sonuç olarak; başlangıçta sade bir tütün çarşısı olarak kurulan mekanın işlem hacminin büyümesi ile birlikte bir tütün borsası haline dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşümde modern ve sağlam bir örgütlenmeye sahip olan Reji'nin etkisinin olduğu muhakkaktı. İlk/en büyük etki, Şirket'in ihracattan ziyade iç tüketimle ilgilenmesi ve dahili üretim ve sarfiyat tekeli elinde bulundurmasının doğal sonucu olarak ihracat piyasasının yerli-yabancı tütün tüccarlarına kalmasıdır. Şirket ambarlarında toplanan tütünlerden çiftçi, sadece yurtiçi tüketimine sarf edeceği tütünü Reji'ye satmak zorundaydı. Şirket ihracatta tekel hakkına sahip olmadığı için ihracatı üretici kendisi yapabiliyordu. Ancak üretici ihracatı gerçekleştirecek bağlantılardan ve sermayeden yoksundu. Reji ile birlikte tütün ihracatında tam da bu sırada tütün tüccarları devreye girer hale geldi. Üretici ürününü tüccara daha doğrusu tüccar vasıtasıyla dünya piyasalarına pazarlayabiliyordu. Reji Şirketi tütün idaresini devralana kadar üreticiler Samsun'daki çarşı vasıtasıyla ihracat ve ithalat işlerini güvenli ve hızlı bir şekilde görmüşlerdi. Reji'den sonra tüccar sadece ihracatçı olması dolayısıyla dünya piyasaları ile üretici arasındaki en kuvvetli bağ durumuna gelmiştir. Dolayısıyla tütün sektörünün en büyük faaliyet mekanı olan çarşı da ihracat piyasasının kalbinin attığı bir yer haline gelmişti. Özel sektörün reel anlamda tek faaliyet alanı ihracattı ve çarşı Reji ile birlikte dış piyasalarla ve alıcılarla daha aktif bir ilişki içerisine girmişti. Bu esnada çarşıdan borsaya doğru dönüşen bir

yapılanma meydana geldi. Burada Reji'den ziyade tüccar bağlantılarının çarşısı borsaya dönüştürdüğü göz ardı edilmemelidir.

Çarşı varlığını daha doğrusu fiili olarak tütün merkezi vazifesini 1970'lere kadar devam ettirmişti⁵⁶. Borsaya dönüşmüş olan çarşının Cumhuriyetle beraber etnik çeşitliliğini kaybedip, giderek *Türkleştirildiği* görülmektedir. Bu anlamdaki etnik değişimde yaklaşık 100 yıllık çarşı tarihi (1869-1970) boyunca en büyük kırılma 1923'te Cumhuriyetin kurulmasıyla yaşanmıştır. Aslında Lozan Antlaşması gereğince Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" çerçevesinde Anadolu'daki Rumların gönderilmesi kararı⁵⁷, Samsun'da da uygulanmış ve Samsun'da tütüncü esnafının çoğunluğunu oluşturan Rumlar göç etmek zorunda kalmıştır. Mübadele çarşı esnafının yapısını değiştirmiş ve esnafın neredeyse tamamını Türkleştirmiştir. Bu süreçte çarşının ismi de Tütün Merkezi'ne dönüşmüştür. Yine 1925'de Reji'ye son verilip tütün yönetiminin Umum İhisarlar Müdürlüğü'ne geçmesiyle birlikte çarşı tarihinde yine devlet tekeli dönemi yaşanmaya başlamıştı. Dolayısıyla çarşı kurulduğu günden beri tütün gelirlerinin idaresinde takip edilen tüm yöntemlere şahitlik etmişti. Tütünde sırasıyla devlet tekeli, bandrol usulü, Rüsum-ı Sitte İdaresi ve ardından Düyun-ı Umumiye İdaresi, sonrasında Reji İdaresi ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti devlet tekeli yaşanmış, çarşıdaki tüm unsurlar bu yöntemleri tecrübe etmişlerdi. Her ne kadar hangi yöntemin en verimli idare tarzı olduğu sorusu tartışmaya açık bir konu olsa da çarşının 100 yıllık varlığı ve tütün faaliyetlerinin sürmesi, Samsun'da tütünün en önemli iktisadi faaliyet olduğunun göstergesidir.

⁵⁶ Samsun yerel tarihçisi Baki Sarısakal ile yapılan sözlü mülakat neticesinde çarşıdaki binalardan bir kısmının bugün bile kullanılmakta olduğunu öğrenmekteyiz. 1945'lerde kapıları kaldırılarak eski formatından hayli değişik bir görüntü alsa da 1970'lere kadar çarşı fiilen tütün işlemlerinin yapıldığı merkez olmuştur.

⁵⁷ Mübadele hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 555-560.

⁵⁴ *Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi*, 1927, s. 26, B. Sarısakal, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, İkinci Kitap, Samsun 2003, s. 286-87.

⁵⁵ *Samsun'da Hayat*, nr. 75, 25 Şaban 1340, s. 1.

EK 1.

1893-94 yıllarında Samsun ve Bafra'da tütün ticareti yapan tüccarlar

SAMSUN	BAFRA
S. Anastasiadi	S. Arzuoğlu
Th. J. Arzuoğlu	Jordan Arzuoğlu
L. J. Aslani	K. Atmacıyan
H. Boghossian	M. Dedebaloğlu
S. Coconios	Y. Dedeoğlu
Değirmencioğlu	D. Dimidoğlu
D. Cinekoğlu	A. Gavrioloğlu
P. Enfiyecioğlu	Y. Gavrioloğlu
Agop Gedikyan	Artin İnciyan
Hacı Hüseyinoğlu Kardeşler	Bogos İnciyan
Hacı Savaoğlu Vasil	M. Kantaryan
Hacı Tahiroğlu Abdullah	Mehmetzade Kolayiti
Hacı Yovakimoğlu Panika	Hacızade Zihni Lokman
Hazaryan Kardeşler	Mahirzade Mehmet
Khérian (M.K.), et commissionaire	S. Moisoğlu
İ. Kocabahçe	Hacı Bekir zade Nuri ve Kardeşleri
H. Karabalıkyan	Orduluoğlu Kardeşler
O. Karabalıkyan	Paşahoğlu Kardeşler
Macaroğlu Kardeşler	J. Pappadopulo
M. Matosyan	T. Polatyan
Oh. Matosyan	Agop M. Simonyan
Sava S. Mavridi	G. Simonyan
Muradyan (L. Ed)	Triyandafilidi Kardeşler
M. Muradyan	
Z. Osmanağazade	

Kaynak: *Annuaire Oriental du Commerce*, 1893-4 Constantinople, s. 942.

SAVAŞIN ZAYIF HALKASI: OSMANLI KARA ULAŞIMI

1853-1918*

SAİME SUNA KAYAM - ERTUĞRUL TOKDEMİR

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın ortasından itibaren katıldığı savaşlarda önemli kaynak ve toprak kaybına uğramış; I. Dünya Savaşı'nın sonunda maruz kaldığı paylaşım ile da tarih sahnesinden çekilmiştir. Pek çok faktörün yanı sıra Osmanlı Devleti'nin kayıplarında, ortaya çıkan yeni savaş düzenlerinin de etkisi vardır. Önceki dönemlerde ordular belli bir cephede hatta sadece savaş meydanlarında karşı karşıya gelip savaşırlarken, 19. yüzyıl ortalarından itibaren teknolojik ilerlemelerle orduların seferberlik ve savaş şekli değişmiş; galip gelmek için ayrılan kaynakları arttırmak gerektiğinde hükümetler, giderek ülkenin bütün bölgelerini harekete geçirerek savaşılmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin geleneksel savaş anlayışı içerisinde bu tür bir değişime hazır olmaması sonucu, bölgeler arasında sürekli kaynak aktarımı gerekmiş ve dolayısıyla da ulaştırma talebi artmıştır.

Bu çalışmada temel amacımız, 19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti'nin savaş hizmeti üretiminde en çok ihtiyaç duyduğu karayollarının bu tür olağanüstü koşullarda nasıl bir rol oynadığını incelemektir. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'nin son döneminde savaşlarda aldığı yenilgilere ilişkin açıklamalara yeni bir bakış açısı getirmektir. Bu çalışmanın özgün yanı -yazındaki diğer eserlerden farklı olarak- karayollarını herhangi bir mal üretiminde kullanılan üretim faktörlerinden biri olarak ele alıp, savaş hizmeti üretiminde bu faktördeki arz kısıtının toplam üretime etkisini inceleyen ilk çalışma olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım, 1877-78 Osmanlı-Rus, Balkan ve I. Dünya Savaşlarına sahne olan son dönemini ele alma nedenleri arasında yukarıda bahsedilen savaş anlayışındaki değişimin yanı sıra bu dönemde,

* Yazarlar bu metindeki düşüncelerin geliştirilmesindeki katkılarından dolayı Mehmet Genç'e ve metnin taslak hali üzerindeki yorumları için de Tevfik Güran'a müteşekkirdir. Doğaldır ki tüm eksik ve hatalar yazarların sorumluluğundadır.